
УДК 655.5

Н. І. ЧЕРНИШ, Л. В. БОГУЦЬКА

**ПРО КУЛЬТУРУ
ЕНЦИКЛОПЕДИЧНОГО
ВИДАННЯ**

Енциклопедичні матеріали повинні бути науковими й актуальними, доступними та компактними, а виклад їх слід будувати таким чином, щоб полегшити читачу користування енциклопедією, найповніше забезпечити його потреби в інформації [3, с. 152]. У зв'язку з цим актуальними стають питання про культуру енциклопедичного видання, зокрема, про тісне та розгалужене взаємопов'язування матеріалів за допомогою системи посилань, вибір енциклопедичних термінів (назв статей), правильність з нау-

кової точки зору та відповідність дефініцій читацькому призначенню, наявність бібліографії в енциклопедичних статтях або після них, доцільне використання умовних скорочень.

Певний досвід вирішення цих питань має і колектив Головної редакції Української Радянської енциклопедії (УРЕ), який протягом чверті віку (1957—1983 рр.) очолював відомий український поет акад. М. П. Бажан. Саме під його керівництвом сформувалися традиції українських енциклопедичних видань, в основу яких були покладені здобутки колективу Великої Радянської Енциклопедії, творчо доповнені та розвинуті під час роботи над першим та другим виданнями універсальної енциклопедії — УРЕ, галузевими енциклопедіями — «Історією українського мистецтва», «Радянською енциклопедією історії України», «Енциклопедією кібернетики» тощо.

Одним із найважливіших серед питань культури енциклопедичного видання є чітке та компактне формулювання назв статей, тобто вибір енциклопедичного терміна. М. П. Бажан підкреслював, що «терміни в енциклопедіях мають бути чіткими, максимально лаконічними, «зручними» для читача» [5, 2, с. 13—14]¹.

Враховуючи особливості читацького пошуку термінів, були відхилені пропозиції про включення в енциклопедію таких термінів, як «Втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність», «Обставини, що обтяжують відповідальність», «Машини та устаткування для транспортування і нагромадження пошти», «Компоненти живої природи» [5, 2, с. 14], оскільки їх формулювання не відповідали енциклопедичним законам і традиціям.

Головний редактор УРЕ вважав, що при визначенні енциклопедичного терміна слід враховувати психологію майбутнього читача.

Наприклад, обговорювалось включення в енциклопедію такого терміна, як «Система ведення господарства»: чи буде читач шукати слово «Система», чи «Сільськогосподарське виробництво»?; термін «Акт на вічне користування землею» — подавати на слово «Акт», на «Вічне користування» чи на «Державний акт» (як і було передбачено [4, 3, с. 58]).

Певні труднощі на початковому етапі становило виділення у назві слова з логічним наголосом (у тому випадку, коли назва статті складалась з кількох слів). М. П. Бажан вважав, що при такому виділенні обов'язково треба враховувати особливості читацького сприймання. При цьому він наводив приклади: «Ми давно сперечаємось, як написати: чи «Глуха кропива», чи «Кропива глуха»? Як на читача, то він буде все-таки шукати «Кропиву глуху» [6, 2, с. 26].

Колектив Головної редакції УРЕ при визначенні можливого формулювання терміна — назви статті, яке б відповідало енциклопедичним законам та вимогам і особливостям читацького сприй-

---

¹ Тут і далі при посиланні на протоколи засідань редакційної колегії енциклопедичного видання перша цифра вказує номер у списку літератури, друга — номер протоколу.

мання, керувався «Методичними вказівками для редакторів і авторів УРЕ», зокрема розділом II «Назви статей в УРЕ» [2], де викладено загальні принципи та вказано, що «вибираючи назви статей, треба виходити з міркувань про те, на яке слово читач найімовірніше буде шукати статтю з того чи іншого питання» [2, с. 12].

Один з найважливіших аспектів роботи над культурою енциклопедичного видання — постійне вдосконалення розгорнутої та всебічно опрацьованої системи посилань. Розуміючи важливість збереження специфіки енциклопедичного видання, М. П. Бажан керувався у своїй роботі «принципом подачі матеріалу, при якому одна якась дрібніша стаття перегукується з більш загальною і доповнює її, а загальна стаття в якомусь певному питанні відсилає читача до статті конкретної про це питання» [7, 3, с. 135]. Він завжди був проти намагань перетворити енциклопедичні видання у тематичні збірники або окремі монографії, зауважуючи, що слід «...максимально застосовувати систему посилань. Структура посилань від загального до конкретного і навпаки зв'яже всю енциклопедію в єдину систему, сприятиме заощадженню знаків і уникненню повторень» [7, 2, с. 48].

Колектив редакції керувався під час роботи принципом, за яким від основної статті через систему посилань читач відсилався до інших статей, які давали поглиблену наукову інформацію. Велику увагу М. П. Бажан приділяв тому, щоб виконувала своє призначення розроблена та використана в енциклопедії система посилань — допомагала читачеві у пошуках необхідної статті, найповніше і з мінімальними витратами часу знайомила з питанням, яке його цікавить, сприяла уникненню зайвого повторення одного й того ж матеріалу в різних статтях, стежив за однотипністю оформлення. Наприклад, він звернув увагу на неоднакове оформлення статей 22 (39)19)¹ «Альб», де було зроблено посилання на статті «Альбський вік і ярус» та 16(26)14 «Аквітанський вік і ярус, аквітан», зазначивши на полі: «Цікаво, що аквітан окремо не виділено, хоч раніше були спроби».

Враховуючи вимоги та потреби читача енциклопедії, редактор пропонує удосконалити виклад матеріалу в статті 153(33)6 «Булгарська мова» за рахунок використання у виданні системи посилань.

Звертав увагу головний редактор УРЕ і на те, щоб посилання в тексті енциклопедичних статей мали довідково-рекомендаційний характер, наводилися доцільно, давалися в основному на узагальнюючу статтю певного енциклопедичного циклу. Наприклад, у статті 156/36/19/ «Бурова установка» М. П. Бажан дав посилання на більш загальну статтю «Буріння», а в статті 165/45/6 «Вакуумна установка» зняв посилання на статтю «Насос», оскільки ця стаття вужча.

¹ Тут і далі вказано номер виправленого М. П. Бажаном оригіналу енциклопедичної статті, що зберігається в Науковому архіві Головної редакції Української Радянської Енциклопедії.

Стежив М. П. Бажан і за тим, щоб у статті не було надмірної кількості посилань, що перетворювало б енциклопедичну статтю на каталог посилань, розпорошувало увагу читача і створювало у нього помилкове враження, наче з'ясувати це питання неможливо, не ознайомившись зі всіма статтями, на які є посилання. Він вважав, що посилання повинні сприяти поглибленню інформації про певний предмет, тобто відповідати інтересам читача. Наприклад, у статті 172/52/11/ «Варган», де вказано: «На Україні відомий також під назвою дримби», М. П. Бажан висловлює сумнів, чи треба давати це посилання: «А що, дримбу будем давати ще раз?». Проаналізувавши зв'язок статей «Вандалі», «Вандалізм», редактор пише на полі статті 169/49/11/ «Вандалі»: «Думаю, що сюди треба додати дані з наступної статті» (в текст енциклопедії внесено відповідне виправлення, внаслідок якого залишилась тільки стаття «Вандалі», що розкриває всі необхідні для читача поняття).

Така копітка робота редакторського колективу УРЕ дала змогу нагромадити значний досвід опрацювання важливої складової культури енциклопедичного видання — розгорнутої та продуманої системи посилань. Започатковуючи друге видання української універсальної енциклопедії, М. П. Бажан ставив перед колективом завдання: «Обмежити обсяг занадто великих монографічних статей, краще використовувати такі важливі важелі енциклопедичної справи, як система посилань і лаконічний виклад матеріалу» [5, 1, с. 18]. Глибока, детально розроблена система посилань свідчила про те, що видавці розглядають всю енциклопедію як єдиний твір, єдину систему статей.

Для систематизації відбору та викладу матеріалу, досягнення послідовності, що спрощувало б одержання необхідних відомостей для читача та забезпечило зручність користування виданням, Головною редакцією УРЕ розроблені типові схеми статей [2, с. 20—25]. Дотримання структурної однотипності статей, що належать до однієї категорії, суттєво підвищило культуру видання.

Важливим аспектом у цьому ж плані є робота над визначенням термінів. Основним правилом, яким керувались видавці УРЕ, було: спочатку подати популярне визначення терміна, а потім розробку більш спеціальну [5, 1, с. 3]. Наприклад, у статті 115/23 «Блоки мозаїчної структури», де у дефініції вказувалось, що «блоки характеризуються дисперсністю», «атоми періодично дезорієнтовані», тобто вживались терміни, які не відповідали читачькому призначенню, М. П. Бажан зауважив: «чи не можна знайти ясніший термін?» та зробив загальний висновок: «Перередагувати. Викласти ясніше». Після виправлень термінологія у дефініції змінена таким чином: дисперсність — роздрібнення, періодично — в певній послідовності, дезорієнтовані — зміщені. У статті 116/15 «Блуменбах І. Ф.» на вимогу головного редактора УРЕ пояснено термін «креаціоністичні» (погляди), вжитий для характеристики філософських та наукових концепцій вченого (додано — «що приписують походження світу «божій» волі»), яке дало змогу читачу одержати повнішу інформацію з статті, не звер-

таючись до інших статей УРЕ. М. П. Бажан називав термінологію «однією з найпекучіших проблем» [5, 3, с. 5], вказував, що «автори УРЕ через відсутність сучасних термінологічних та номенклатурних словників застосовують у своїх статтях невідповідні терміни, порушують мовні нормативи, множать синонімічні назви рослин і тварин, що призводить до неприпустимих розбіжностей, плутанини» [5, 3, с. 5], вимагав від редакторів уніфікації термінів.

Одним із важливих аспектів культури енциклопедичного видання є принцип подання бібліографії. Видавці УРЕ питанню бібліографії «приділяли найбільшу увагу, щоб весь бібліографічний набуток українського народу відбити на сторінках УРЕ» [4, 14, с. 164], вважаючи, що це дасть читачу змогу уявити розвиток наукової та видавничої діяльності в республіці. Головний редактор УРЕ вважав за необхідне подавати роботи загального характеру — до загальних статей, а до конкретних статей — і роботи конкретні, висловлював думку, що це буде сприяти економії знаків у виданні та уникненню повторення матеріалу [7, 2, с. 48].

Рецензії на перше видання УРЕ відзначали окремі помилки, неузгодження в бібліографії УРЕ [1]. Наприклад, статті, однотипні за характером і значенням, в одному випадку супроводжувалися бібліографією, а в іншому — ні (не вказані, наприклад, роботи про творчість П. Корнеля, О. Купріна, К. Паустовського, хоча до статей про менш відомих письменників списки літератури подані). Не витримана послідовність відбору матеріалів для аналогічних за змістом пристатейних бібліографій: у списку до статті про римського сатирика Персія Авла Флакка наведені джерела текстів, але відсутні літературознавчі роботи, а в бібліографії до статті про Петронія вказана «История античной литературы», але немає текстів. У другому виданні ширше використана система посилань в енциклопедичних статтях, що дало змогу уникнути повторення переліку видань, збільшена кількість статей, які супроводжуються бібліографією, витримана послідовність у відборі джерел, удосконалена система оформлення опису цих видань.

З вибором бібліографії тісно пов'язаний ще один аспект культури енциклопедичного видання — однотипність в оформленні прізвищ іноземних авторів і їх творів. М. П. Бажан зазначав, що назви творів слід наводити в перекладі українською мовою, а прізвища давати з одним ініціалом [4, 5, с. 108, 128].

На жаль, не всі питання культури енциклопедичного видання можна було вирішити так, як належало б для енциклопедії, яка претендує на інтернаціональне звучання. Зокрема, при першому виданні УРЕ питання про застосування в енциклопедичних статтях іноземних шрифтів було вирішено спрощено внаслідок недосконалої на той час поліграфічної бази. У перших томах першого видання УРЕ недостатньо використано і умовні скорочення, хоч у роботі [2] розроблений їх детальний список.

Важливою складовою культури будь-якого видання, у тому числі й енциклопедичного, є мова. Поклавши в основу роботи над мовно-стилістичним аспектом видання вимогу зробити «енцикло-

педію зразком української мови» [4, 1, с. 10], М. П. Бажан підкреслював необхідність викладу матеріалу простим стилем, без зайвих мудрувань, відстоював свою точку зору на засіданнях редакційної колегії. Втілюючи цей принцип, він вимагав від авторів енциклопедичних матеріалів, щоб виклад відповідав читацькому призначенню, а статті були зрозумілі читачу. Головний редактор вказує, наприклад, на необхідність спрощення занадто ускладненої статті «Естетичні погляди Т. Г. Шевченка», розміщеної у «Шевченківському словнику» [7, 3, с. 240]. Вимога простоти, ясності викладу, стислого подання інформації наголошена М. П. Бажаном і під час роботи над Українським Радянським енциклопедичним словником, де особливо важливо було домогтися доступності мови, однак без зайвого примітивізму, про що також згадував редактор [6, 1, с. 2], підкреслюючи, що «в основу складання статей УРЕС лягли принципи стислості викладу, популярності при глибокій науковій обґрунтованості, максимальна довідковість» [6, 4, с. 90].

Багато уваги приділяв М. П. Бажан формуванню стилю колективного видання: «Я не хочу сказати, що колективний труд заважає проявленню індивідуального стилю, але звести стиль різних авторів важко, і краси індивідуального викладення знімаються» [4, 22, с. 209].

Отже, досвід колективу українських енциклопедистів та їх керівника — вагомий внесок у підвищення культури радянських енциклопедичних видань.

Список літератури: 1. *Гольденберге Л. И.* Библиотечное дело и библиография на страницах УРЕ. — Сов. библиография, 1967, № 4, с. 49—54. 2. Методичні вказівки для редакторів і авторів Української Радянської Енциклопедії (на правах рукопису). — К., 1958. — 160 с. 3. *Шмукикс Ю. Е.* Советские энциклопедии: Очерки истории, вопросы методики. — М.: Сов. энциклопедия, 1975. — 192 с. 4. Протоколи засідань Головної редакційної колегії Української Радянської Енциклопедії (перше видання). 1958—1966 рр. — Центральний державний архів Жовтневої революції, вищих органів державної влади та органів державного управління УРСР (ЦДАЖР УРСР), ф. 4750, оп. 1. 5. Протоколи засідань Головної редакційної колегії Української Радянської Енциклопедії (друге видання). 1976—1982 рр. — Науковий архів Головної редакції УРЕ. 6. Протоколи засідань редакційної колегії Українського Радянського енциклопедичного словника. 1965—1968 рр. — Науковий архів Головної редакції УРЕ. 7. Протоколи засідань редакційної колегії Шевченківського словника. 1972—1975 рр. — Науковий архів Головної редакції УРЕ.

The article deals with the main aspects of raising quality of Encyclopedia editions by the Ukrainian Soviet Encyclopedia Chief Editorial Board and in particular, the contribution of the Editor-in-Chief Academician N. P. Bazhan. The importance of a well-balanced reference system as well as that of the size of entries are shown. The article considers the problem of bibliography too. The principles of its use in the Ukrainian encyclopedia editions are given.

Стаття надійшла до редколегії 11. 04. 85